

Ikonų tapymo tradicijos Vilniuje XIX a. pab. – XXI a. pr.

Dr. Grigorijus Potašenko, Mari-Liis Paaver

Pranešimas parengtas pagal paskaitą, skaitytą Bažnytinio paveldo muziejuje 2019 m. balandžio 17 d.

Paskaitoje norime iškelti, mūsų manymu, tris svarbius probleminius klausimus ir reiškinius, susijusius su ikonų tapymo tradicijos Vilniuje XIX a. pab. – XXI a. pr. raida ir jos daugialybiais ir kintančiais kontekstais:

1) Kodėl ir kokiam etape Lietuvos stačiatikių religinėje dailėje XX a., kartu ir Rusijos stačiatikių religinėje dailėje, esmingai pasisukta nuo akademinės prie tradicinės ikonų tapybos tradicijos? Aišku viena – XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje tradicinė (kanoninė) tapybena dominuoja tarp naujai kuriamų stačiatikių ikonų ir jų cerkvių sienų tapyboje. Tuo tarpu XX a. pradžioje vyravo realistinis arba neoromantinis ikonų tapybos stilius.

2) Kokį vaidmenį ikonų tapybos ir jų garbinimo tradicijoje XX a. Vilniuje (ir Lietuvoje) suvaidino vietiniai sentikiai? Jie nuosekliai laikėsi ir laikosi tradicinio (kanoninio) ikonų tapymo stiliaus.

3) Kodėl ir kaip šių dienų Lietuvos katalikybėje palaipsniui plinta ir įsitvirtina ikonų tapybos tradicijos? Žinome, kad tai nuo XX a. pabaigos lietuvių religinėje dailėje atsiradusi naujovė. Ši sakralaus meno kryptis nedominuoja, bet pastebima lietuviškoje katalikybėje.

Stačiatikių ir sentikių ikonų tapyba Vilniuje XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje Vilnius iškyla kaip svarbi Lietuvos dailės istorijos dalis, arba, dailės istorikės Jolantos Širkaitės žodžiais, „Lietuvos dailės istorijos sostinė“. Kartu stačiatikių ikonų tapyba išgyveno pastebimą pakilimą XIX ir XX a. sandūroje, kartais dabar įvardijamą kaip „aukso amžius“. Vilnius buvo šio pakilimo svarbiausiu centru Lietuvoje ir iš dalies Baltarusijoje. Pagaliau būtent XX a. pradžioje Vilnius tapo sentikių ikonų tapymo židiniu, o nuo 1930 m. – ir reikšmingu centru, kai čia atvyko ikonų tapytojas Ivanas Michailovas. Gavus Vilniaus generalgubernatoriaus leidimą, 1901 m. buvo pašventinta dabartinė Vilniaus sentikių cerkvė, kurios ikonostaso ikonas tapė ir vietinis meistras Fedoras Romanovas.

XIX a. II pusėje ir XX a. pradžioje stačiatikiams ir jų ikonų tapybai Vilniuje plisti susiklostė palankios istorinės, politinės, kultūrinės demografinės sąlygos. Stačiatikių ikona Vilniuje XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje buvo gyvas organizmas, subtiliai reaguojantis į skonio ir stiliaus niuansų pokyčius. Ikonų tapyba mieste vėl atsirado XIX a. 4–5-ajame dešimtmetyje. Aiškiau galima kalbėti apie XIX a. II pusę, kai vietinės ikonos tapybena 7–9-uoju deš. veikė oficialus akademinis stilius (Ivanas Trutnevas, Viktoras Riazanovas ir kiti) ir jo autorinės atmainos (Georgijus Molokinas iki 1893 m., kompromisinis stilius, kai tradicinis „bizantinis“ stilius derėjo su realistine šaltoka

maniera). Vėliau, XIX a. paskutiniame dešimtmetyje ir XX a. pradžioje, įsitvirtina stilių įvairovė – nuo akademizmo ir V. Vaznecovo pavyzdžio neoromantizmo, įskaitant kopijas-kartotes, iki modernio, paprastų ir neįmantrių (liaudiškų) „primityvų“ (kai kurios Šv. Barbaros koplyčios ikonos) ar kompromisinių stilių, įvairiomis proporcijomis derinančių vadinamąją „bizantinę“ ar „senąją rusišką ikoną“ su baroku ir modernu (pvz., Romanovų cerkvėje, 1913 m.).

Skirtingu metu XIX a. II pusėje – XX a. pradžioje Vilniuje dirbo iš viso ne mažiau kaip 15–20 vietinių meistrų, daugiausia rusų. Ryškiausios akademinės ikonų tapybos ar, tiksliau, religinės dailės Vilniuje figūros buvo Ivanas Trutnevas (1827–1912), Vasilijus Vasiljevas (1828 – po 1875?) ir Viktoras Rezanovas (1829–1906). Trutnevas nutapė daugiau kaip 70 ikonų-paveikslų Vilniaus Skaisčiausios Dievo Motinos soborui, Šv. Dvasios cerkvei, Lukiškių kalėjimo cerkvei ir kitur. 1865 m. V. Vasiljevas pasirašė sutartį su Vilniuje veikusiu Cerkvių statybos komitetu ir įsipareigojo tapyti ikonas „aliejiniais dažais rusiškuoju stačiatikių stiliumi, laikantis istorinių faktų“. Kitur jo stilius vadinamas „senuoju stačiatikišku-bizantišku“. V. Rezanovas nutapė Šv. Mikalojaus ir Šv. Mikalojaus soboro, rekonstruoto iš Kazimiero bažnyčios, cerkvės paveikslus. Tačiau apie jo tapybos realistinių stilių sunku ką nors aiškesnio pasakyti, nes jo darbai neišliko arba nėra nuodugnesnių jo kūrybos dailėtyrinių tyrimų.

Ryškiausiai ir produktyviausias XIX ir XX a. sandūros Vilniaus meistras yra Georgijus Molokinas, amžininkų vadintas žymiu ne tik Vilniuje [Giraitytė 2015; 2016]. Reikšmingiausi Molokino ikonų tapybos darbai – Šnypiškių Arkangelo Mykolo (1895 m.) ir Žvėryno Dievo Motinos Ženklo iš dangaus (1903 m.) cerkvių ikonostasų ikonos. Moderno stilistika, įkvėpusi „pasakiškai svajingą“ Vaznecovo kūrybą, buvo būdinga ir G. Molokino ikonomis Žvėryno ir ypač Šnypiškių cerkvėse. Pastarojoje matome garsiąją Vaznecovo Dievo Motinos su Kūdikiu kompozicinę kartotę, adaptuotą šiai cerkvei. Modernus Molokinas buvo tuo, kad naudojo įvairias technikas ir medžiagas: tapė ant medžio lentų, drobės, cinkuoto metalo, stiklo, vario. Kartu jis savo kūryboje galėjo derinti įvairius stilius. Jis savo reklamoje ir savo kūryboje virtuosiškai derino įvairius religinės dailės stilius.

Klausimas, ar Molokinas buvo Šv. Barbaros koplyčios Markučiuose 9 ikonų ant cinko autorius, lieka atviras. Neatmestina, galbūt net tikėtina, nes jis buvo vienas nedaugelio turėjusių tinkamą patirtį ikonostasų tapyboje to meto Vilniuje. Be to, jis savo reklaminiuose skelbimuose rašė, kad tapo šventųjų atvaizdus ant drobės, medžio lentų arba cinkuotos skardos. Bet reikia kruopštesnių tyrimų, visų pirma archyvinių ir, aišku, dailėtyrinių. Svarbu išsiaiškinti, kas gi tapė šios koplyčios ikonostasų ikonas. Dabar iš šaltinių ir restauratorių tyrimų keliamos dvi hipotezės: viena, kad tai G. Molokinas, kita – kad tai „vietinės vienuolės“, tikėtina, Šv. Marijos Magdalietės vienuolyno seserys. Šiame stačiatikių moterų vienuolyne, amžininkų liudijimu, veikė gana geros ikonų tapybos dirbtuvės.

Didelė reikšmė XX a. pradžioje stačiatikių ikonų tapyboje Vilniuje tenka Apaštališkojo caro Konstantino ir šventojo Mykolo Maleino cerkvės puošybai. Ši cerkvė pastatyta 1913 m. carų Romanovų dinastijos 300 metų jubiliejaus proga. Tai yra ryškus stačiatikių ikonų tapybos pakilimo pavyzdys Vilniuje ir to meto Rusijoje. Ikonos atvežtinės iš Maskvos. Trijų eilių ikonostaso rėmas buvo pagamintas Maskvoje ikonų tapytojo S. Sokolovo „senuoju rusų stiliumi“ ir paausuotas „grynu auksu“.

Sentikių ir stačiatikių ikonų tapyba 1918–1990 m.

XX a. pradžioje pradėjo gyvuoti ir sentikių ikonų tapybos centras Vilniuje. Gavus Vilniaus generalgubernatoriaus leidimą, 1901 m. buvo pašventinta dabartinė Vilniaus sentikių cerkvė Naujininkuose, kurios ikonostaso ikonas tapė ir vietinis meistras Fiodoras Romanovas. Stačiatikių paveikslų-ikonų tapyba ženkliai prislopo ir inertiškai tęsė ankstesnes realistines tradicijas. Čia dirbo, rodos, tik vienas ikonų tapytojas Nikolajus Leontjevas, kuris pradėjo tapyti dar XX a. pradžioje. Apie kitus kol kas nieko nežinoma, jeigu jų būta. Po N. Leontjevo XX a. 4-ajame ar 5-ajame dešimtmetyje stačiatikių paveikslų-ikonų tapymas Vilniuje greičiausia nutrūksta. Nieko kol kas nežinome ir apie jo likimą. Stačiatikių ikonų tapyba Vilniuje vėl atgijo tik XX a. 8-ajame dešimtmetyje, kai čia atvažiavo ir pradėjo tapyti Vladimiras Podgornyj. Todėl greičiausiai sentikiams tenka ikonų tapymo tradicijų tęsėjų vaidmuo Vilniuje XX amžiuje.

XX a. pirmame trečdalyje Vilnius tapo sentikių ikonų tapymo centru, o nuo 1930 m. iki 1990 m. – reikšmingu centru Baltijos šalyse ir iš dalies Rytų Europoje, kai čia atvyko ir dirbo kitas ikonų tapytojas Ivanas Michailovas (1893–1993). Jis buvo vienas produktyviausių ir garsiausių sentikių ikonų tapytojų XX a. Lietuvoje ir Baltijos šalyse, tačiau yra vis dar mažai žinomas religiniu menu besidomintiems Lietuvos specialistams ir dailininkams.

XX a. 4–6-asis deš. buvo naujas Michailovo kūrybos laikotarpis, kurį mes vadiname brandžiuoju. Jo pradžia – 1930 m., kai jis nutapė Vilniaus sentikių cerkvei Šv. Mikalojaus Stebukladario ikoną, kol kas seniausią žinomą tiksliai datuojamą jo darbą. XX a. 4-ajame deš. Ivanas Michailovas tapo svarbiausiu sentikių ikonų tapytoju ne tik Vilniuje, bet ir visoje Lenkijoje. Nepaisant išorinių sunkumų Sovietų Lietuvoje, XX a. 5–8-ajame deš. I. Michailovas buvo paklausus ikonų tapytojas ne tik Lietuvoje, bet ir Latvijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje, Rusijoje, Estijoje, taip pat Lenkijoje. Jis aktyviai tapė ikonas sentikių cerkvėms ir parapijiečiams, kartu užsiėmė ikonų restauravimu ir atnaujinimu. Todėl XX a. 7–8-ajame deš. Vilnius po truputį tapo svarbiu ir pripažintu sentikių ikonų tapybos centru Lietuvoje ir iš dalies Latvijoje.

XX a. 6–9-ame deš. Vilnius su Michailovu ir kitais ikonų tapytojais priešakyje buvo vienas iš nedaugelio aktyviai veikiančių tradicinės ikonų tapybos židinių vėlyvojoje SSRS. Negalime pamiršti stulbinančio ir tragiško reiškinio – turtingos Rusijos ir iš dalies LDK ikonų tapybos

tradicijos buvo iš esmės sunaikintos 4-ojo deš. katastrofoje, bet ikonų tapyba Sovietų Sąjungoje neužgeso, o skleidėsi mažuose pavieniuose ir vėliau dešimtyje išbarstytų vienuolynų, muziejų ar dailininkų dirbtuvių židinių.

Svarbu ir tai, kad XX a. 8–9-ajame deš. Vilniuje susiformavo savita ikonų tapybos mokykla, įkurta Ivano Michailovo, – Vilniaus ikonų tapybos mokykla. Tais metais atsirado tikrų meistro mokinių sentikių ir stačiatikių. Vilniaus, kaip svarbaus regioninio ikonų tapybos centro vakariniame SSRS pakraštyje, reikšmė dar labiau išaugo. Šis centras buvo svarbus ne tik sentikiams, bet ir visiems šio senovinio amato gerbėjams. XX a. 8-ojo deš. viduryje pirmąsias Michailovo ikonų tapybos pamokas gavo pradantis sentikių ikonų tapytojas Nikolajus Portnovas iš Daugpilio. Vilnietis Georgijus Jakovlevas ir Lavrentijus Kovalenko buvo kiti sentikiai Michailovo mokiniai.

Sentikių ir stačiatikių ikonų tapyba po 1990 m.

Iš viso Vilniaus sentikių ikonų tapymo centrui XX–XXI a. atstovauja 5 tapytojai. Du iš jų – Georgijus Jakovlevas ir Lavrentijus Kovalenko – dirba iki šiol. Abu jie yra Vilniaus ikonų tapybos mokyklos auklėtiniai ir laiko save Michailovo mokiniais. Tačiau savo kūryboje nuėjo šiek tiek skirtingais keliais.

Vilnietis G. Jakovlevas – pagrindinis sentikių ikonų tapytojas Lietuvoje ir vienas iš nedaugelio Baltijos šalyse. Produktyvus ir kūrybingas, nutapė tūkstančius ikonų. Žymiausias jo darbas – Klaipėdos Dievo Motinos Ėmimo į dangų ir Šv. Mykolo cerkvės ikonostasas, nutapytas 2015–2016 metais. Jakovlevas perėjo prie daugiau pastelinio kolorito. Jis naudoja prislopintas spalvas, kreipia daugiau dėmesio į Baltijos šalių sentikių paveldą ir stilišką, visų pirma pasirinktinai orientuojasi į Estijos tapytojo Gariilo Frolovo stilių. Vis dažniau Jakovlevas pasirinktinai žvalgosi į įvairių epochų Bizantijos ir senosios rusų ikonų tapybos pavyzdžius, bet mėgsta juos adaptuoti savo kūryboje. Panašia kryptimi juda ir stačiatikių ikonų tapytojai Vilniuje ir Lietuvoje. Dabar vietiniams meistrams atstovauja bent trys tapytojai – Vladimiras Podgornas, Osokinas ir Olga Kiričenko. Du iš jų dirba Vilniuje. Tačiau stačiatikių cerkve matome ir daug atvežtinių ikonų iš Rusijos ir Graikijos. Be to, į Lietuvos cerkves tapyti neretai kviečiami meistrai iš Rusijos ir Serbijos.

Žinome, kad nuo XX a. pabaigos lietuvių religinėje dailėje atsirado naujovė. Ši sakralaus meno kryptis nedominuoja, bet pastebima lietuviškoje katalikybėje. Dalis katalikų dailininkų ėmė tapyti ikonas. Tai įspūdinga, nes katalikų ikonų tapytojų skaičius dabar Lietuvoje (jų apie 20) ženkliai didesnis negu vietinių stačiatikių ir sentikių meistrų kartų paėmus – jų yra 5 ar šiek tiek daugiau. Tarp lietuvių katalikų ikonas aktyviai tapo Marius ir Gabija Viluckai (Palanga), Borisas Jakubauskas (Klaipėda), Anastazija Šopagienė (Kretinga), Eglė Jurevičė (Vilnius) ir kiti.